

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH

2015, tom 37, s. 91–114

<http://dx.doi.org/10.7163/SOW.37.5>

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
www.ptg.pan.pl

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLSKA AKADEMIA NAUK
www.igipz.pan.pl

GEOGRAFIA WSI – PRÓBA UJĘCIA SYSTEMOWEGO

RURAL GEOGRAPHY – AN ATTEMPT TO SYSTEMIC APPROACH

Jan FALKOWSKI

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
Instytut Geografii
85-428 Bydgoszcz, ul. Mińska 15
falk@umk.pl

Zarys treści: W polskiej literaturze geograficznej trwa dyskusja na temat roli i miejsca geografii społeczno-ekonomicznej w systemie nauk geograficznych. Niniejszy artykuł stanowi próbę określenia roli i miejsca geografii wsi, jako kierunku (specjalności) oraz ważnego pola badawczego geografii społeczno-ekonomicznej. Podstawą badań w geografii wsi jest potrójna struktura obszarów wiejskich (wieś, obszar wiejski i kontinuum wiejsko-miejskie). W literaturze geograficznej można wymienić co najmniej trzy konceptualne modele studiów wiejskich: funkcjonalistyczny (gdzie funkcja prowadzi do wyjaśnienia danego zjawiska), systemowy (wieś stanowi otwarty system społeczno-techniczny kształtowany na wielu płaszczyznach i poziomach) i humanistyczny (podejście behawioralne, jakościowe). Konceptualizacja systemowa w badaniach wsi (gmin) umożliwia wyróżnienie trzech podsystemów: I – podsystemu uwarunkowań, II – podsystemu funkcjonalno-strukturalnego i III – podsystemu strategicznego. W podsystemach: uwarunkowań i funkcjonalno-strukturalnym wyróżniono po 10 obszarów badawczych, natomiast w podsystemie strategicznym 7 scenariuszy rozwoju. W strategicznym rozwoju obszarów wiejskich Polski (do 2050 r.) autor rozważa różnorodność scenariuszy jako efekt optymalnego wykorzystania (lub niewykorzystania) sfery przyrodniczej, społeczno-demograficznej, ekonomicznej i infrastrukturalnej, w wymiarze lokalnym, regionalnym, krajowym i globalnym.

Słowa kluczowe: geografia wsi, konceptualizacja systemowa, pola badawcze, strategia rozwoju.

Geografia społeczno-ekonomiczna w systemie nauk geograficznych

W polskiej literaturze geograficznej od wielu lat toczy się dyskusja na temat geografii w systemie nauki, a zwłaszcza roli i znaczenia oraz struktury badawczej geografii społeczno-ekonomicznej. Efektem dyskusji na licznych konferencjach i seminariach są publikacje książkowe i artykuły naukowe (np. Bański 2010, Falkowski 2000, Kostrzewski i in. 2011, Lisowski 2012, Liszewski i in. 2008, Maik 2012, Maik i in. 2005).

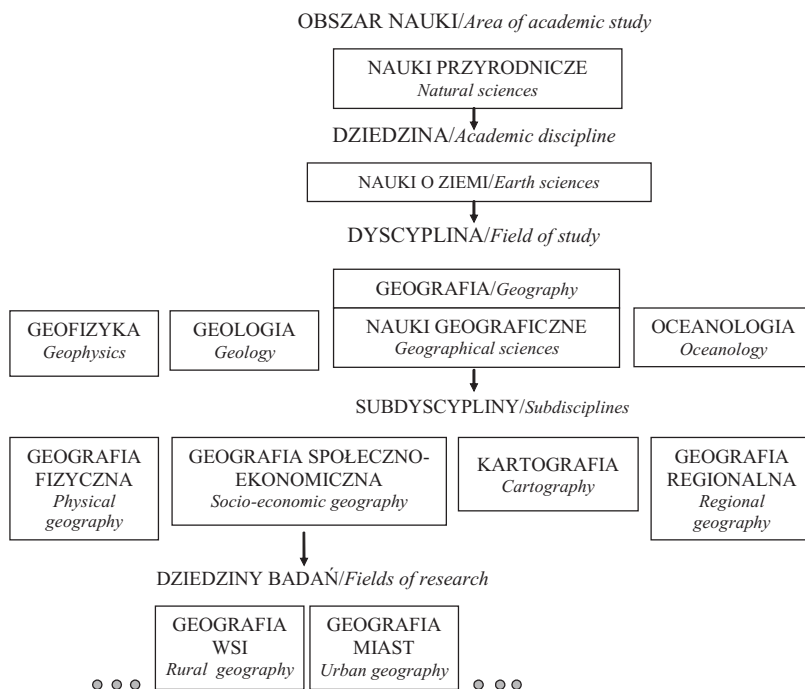
Na mocy Rozporządzenia Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 8 sierpnia 2011 r. w sprawie obszarów wiedzy, dziedzin nauki i sztuki oraz dyscyplin naukowych i artystycznych (Dz. U. 2011 Nr 179, poz. 1065) nowa systematyka ma trójstopniowy podział nauk, uwzględniający: obszar wiedzy, dziedziny nauki i dyscypliny naukowe. W świetle

tego podziału geografia (nauki geograficzne) należy do: 1. obszaru – nauk przyrodniczych, 2. dziedziny – nauk o Ziemi, i stanowi 3. dyscyplinę o nazwie: geografia, wśród innych dyscyplin jak: geofizyka, geologia i oceanologia. Używane pojęcie – nauki geograficzne, nie zmienia ulokowania geografii w systemie nauki, w jej strukturze organizacyjnej czy przydziale środków finansowych (Chojnicki 2011, s. 9, Lisowski 2012, s. 171, Widacki 2005, s. 61). Geografia składa się z czterech równorzędnych subdyscyplin (w innej interpretacji – dyscyplin naukowych): geografii fizycznej, geografii społeczno-ekonomicznej (geografii człowieka), kartografii i geografii regionalnej. W ocenie tego podziału jest w zasadzie duża zgodność środowiska geografów akademickich. Brak pełnej zgodności wynika m.in. z różnego podejścia do geografii regionalnej przedstawicieli geografii fizycznej (np. Kondracki 2002) oraz geografii społeczno-ekonomicznej (np. Rykiel 2001, Chojnicki 1999).

Innym problemem jest klasyfikacja dziedzin nauki i techniki wg OECD, w której geografia fizyczna znajduje się w naukach przyrodniczych, natomiast geografia społeczna i gospodarcza w naukach społecznych. Taki podział przeczy dążeniu wielu środowisk geograficznych do jedności nauk geograficznych (Maik 2008, Richling 2008, Lisowski 2012). Jednak zasadnicze problemy zaczynają się przy dalszym podziale ww. subdyscyplin, jak się wydaje większe w przypadku geografii społeczno-ekonomicznej, zwłaszcza w zakresie jedności i tożsamości tej subdyscypliny. Geografia społeczno-ekonomiczna przeszła ewolucję w polskiej myśli geograficznej od geografii handlowej (połowa XIX w.) przez antropogeografię (w I połowie XX w.) do geografii ekonomicznej (II połowa XX w.), a następnie geografii społeczno-ekonomicznej (w latach 80. ub. wieku). Współcześnie ocenia się, że geografia społeczno-ekonomiczna zajmuje się „szeroko pojętą sferą społeczną, a więc zjawiskami gospodarczymi, politycznymi, kulturowymi, ludnościowymi i osadniczymi w ujęciu przestrzennym, regionalnym i ekologicznym” (Chojnicki 1996, s. 20). Nowe narzędzia i metody badawcze przyczyniły się do dezintegracji specjalistycznej (branżowej) geografii społeczno-ekonomicznej. Proces ekonomizacji, a następnie uspołecznienia geografii człowieka spowodował wzrost zainteresowania od połowy XX w. relacjami funkcjonalno-strukturalnymi, a od przełomu XX i XXI w. – humanistycznymi koncepcjami w tej subdyscyplinie naukowej.

Po II wojnie światowej, szczególnie od lat 60. i 70., nastąpił rozwój geografii ekonomicznej, która stała się subdyscypliną zajmującą się opisem i wyjaśnianiem wytwarzania, dystrybucji, wymiany i konsumpcji dóbr materialnych i usług w ujęciu przestrzennym. W skład geografii ekonomicznej wchodziły specjalności (branże) np.: geografia rolnictwa, geografia przemysłu, geografia usług, geografia osadnictwa, geografia turystyki, geografia transportu. Na przełomie XX i XXI w. w ramach już geografii społeczno-ekonomicznej zaczęto wyróżniać dodatkowe specjalności, jak np. geografii polityczną, geografii społeczną, geografii osadnictwa (w tym geografii miast i geografii wsi), geografii komunikacji (w tym oddzielnie: transport i łączność), geografii kultury, geografii religii (Jackowski 2004, s. 126–138).

Współcześnie w ramach zwiększonego pierwiastka humanistycznego w geografii społeczno-ekonomicznej, a jednocześnie wobec dążenia do jej większej integracji wewnętrznej, potwierdzanej też profilem publikacji, należy podjąć dyskusję co do słusznego kroku w kierunku zmniejszenia liczby dziedzin badawczych. Aktualnie wydaje się, że geografia rolnictwa łączy się coraz ściślej z geografii obszarów wiejskich (Falkowski 2014b, s. 20–21, Wójcik 2012, s. 238) w jedną dziedzinę geografii wsi, geografia handlu ma wiele wspólnych cech z geografii usług, geografia komunikacji stanowi połączenie transportu i łącz-

Ryc. 1. Miejsce geografii wsi w systemie nauk geograficznych według Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego (08.08.2011) • *Position of rural geography in the system of geographical sciences by the Ministry of Science and Higher Education (08.08.2011)*

Źródło: opracowanie własne • *Source: own elaboration.*

ności. Problemem otwartym pozostaje geografia społeczna jako odrębna specjalność lub jako część zagadnień wchodzących do pozostałych dziedzin (np. geografii wsi, geografii usług itp.). Coraz lepiej rozwijają się dziedziny badawcze (kierunki, specjalności) z zakresu geografii turystyki i geografii religii.

Słuszny jest pogląd A. Lisowskiego (2012, s. 189–190), że na obecnym etapie rozwoju hybrydyzacja nauki dokonuje się na poziomie specjalności. Jednak w przypadku geografii, moim zdaniem, nadmierna liczba specjalizacji prowadzi do rozproszenia problemowego i aplikacyjnego. Dyskusyjne natomiast są poglądy na temat wydzielenia geografii społeczno-ekonomicznej z systemu nauk przyrodniczych. W imię jedności i integracji geografia powinna dążyć do zbliżenia swoich subdyscyplin, zwłaszcza geografii fizycznej i geografii społeczno-ekonomicznej. Można to uczynić poprzez ograniczenie liczby specjalności (dziedzin badawczych) w ramach obydwu subdyscyplin (lub ich przekształcenie) i konieczne (pełniejsze) wykorzystanie elementów przyrodniczych w subdyscyplinie geografii społeczno-ekonomicznej, a elementów społecznych w geografii fizycznej. Trudno opisywać przekształcenia np. geograficzno-rolnicze bez znajomości i pogłębionej analizy środowiska geograficznego. Podobnie jest w badaniach z zakresu geografii komunikacji, ludności, osadnictwa, turystyki. Badanie zmian klimatycznych, hydrologicznych lub geomorfologicznych bez związku z wpływem na nie człowieka i całych społeczeństw – nie ma sensu. Dlatego konieczna jest jedność nauk geograficznych. W przeciwnym razie geografia będzie coraz bardziej traciła swoją tożsamość i podlegać dalszej marginalizacji w systemie nauk przyrodniczych i społecznych (Bański 2010).

Definicja geografii wsi

W 2002 r. w Przeglądzie Geograficznym ukazał się artykuł J. Bańskiego przedstawiający geografę wsi jako nową dyscyplinę geograficzną. Warto jednak zauważyć, że w obowiązującej klasyfikacji dziedzin i dyscyplin naukowych w Polsce z 2011 r. (Dz. U. 2011, Nr 179, poz. 1065) geografia jest dyscypliną w dziedzinie nauk o Ziemi, a zatem subdyscypliną jest geografia społeczno-ekonomiczna, a następnie specjalnością jest m.in. geografia miast i geografia wsi. Rozwijając zakres badawczy geografii wsi, J. Bański (2002, s. 369) stwierdza, że jest to „kompleks wyspecjalizowanych dyscyplin geograficznych (geografia rolnictwa, geografia osadnictwa, geografia ludności, geografia usług, geografia transportu) badających wieś”. W nieco innym kontekście ten sam autor podkreśla, że „współczesną geografę wsi w Polsce reprezentuje szereg nurtów badawczych (społeczno-kulturowy, ekonomiczny, planistyczny, aplikacyjny)” oraz różnorodność takich pojęć jak: „wieś”, „obszar wiejski” i „wiejskość”. Nie podejmując się interpretacji pojęcia „wiejskości” (bardzo różnie definiowanego przez socjologów, antropologów, etnografów i przedstawicieli innych nauk), uważam, że słuszne jest traktowanie wsi jako jednostki osadniczej, natomiast obszaru wiejskiego jako przestrzeni utworzonej przez wsie i ich otoczenie.

Jednak w badaniach geograficznych konieczne jest też uwzględnienie trzeciej formy badawczej, czyli kontinuum wiejsko-miejskiego (strefy podmiejskiej). Strefa podmiejska jest obszarem wiejskim, podlegającym aktywnym procesom urbanizacji, która wg R. Pahl'a (1965) jest „mentalnie miejska, a fizycznie wiejska”. Niektórzy badacze uznają, że strefy podmiejskie stanowią już integralną część miasta lub regionów miejskich (Suliborski 1985, s. 227, Wójcik 2012, s. 130). Jednak ten pogląd nie zwalnia geografów zajmujących się obszarami wiejskimi od badania stref podmiejskich, jako specyficznej formy zarówno osadnictwa wiejskiego, jak i zachodzących tu relacji miasto-wieś, często mających z miastem tylko jeden element łączący – pracę. Pozostałe elementy tej formy obszarów wiejskich, dotyczące zagospodarowania przestrzennego, korzystania z infrastruktury społecznej i technicznej, współpracy z władzami, są stricte w sferze badania geografów wsi (Bański 2006, 2012, Falkowski 2009, Gałczyńska i Kulikowski 1986).

Z naukowego punktu widzenia jest niezmiernie ważne, co jest przedmiotem badań geograficznych wsi i co różni te badania od badań socjologów, ekonomistów, antropologów, kulturoznawców itp. Zakres badawczy geografii obszarów wiejskich (geografii wsi), tak jak wcześniej wspomniano, obejmuje 3 naturalne formy (struktury): wieś, obszar wiejski i kontinuum wiejsko-miejskie (strefę podmiejską). Geografowie zajmują się badaniem struktur i procesów wiejskich w trzech płaszczyznach: poznawczej, metodologicznej i aplikacyjnej. Pod względem problemowym badania geograficzne wsi (obszarów wiejskich) obejmują morfogenezę oraz strukturę funkcjonalno-przestrzenną wsi – z coraz silniejszym akcentem wpływu zarówno uwarunkowań przyrodniczych, ekonomicznych, jak i humanistycznych (społeczno-kulturowych). M. Wójcik (2013a, s. 5–6) wyróżnia 12 głównych pól badawczych geografii wsi: 8 tradycyjnych, jak produkcja rolnicza, zarządzanie zasobami naturalnymi i ochrona przyrody, użytkowanie ziemi i planowanie przestrzenne, ruch naturalny, migracje i struktury społeczne, rozwój lokalny, osadnictwo wiejskie i problemy społeczności lokalnych, infrastruktura, turystyka i rekreacja oraz 4 nowe: kontrasty społeczne w przestrzeni wiejskiej, polityka i współzrządzenie wsią, społeczne zróżnicowanie i codzienność życia wiejskiego, kultura wsi i obrazy wsi w mass mediach.

Przełom wieków XX i XXI, a zwłaszcza procesy transformacji systemowej w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej otworzyły nowe pola badawcze w geografii wsi. Wyróżnienie 4 pól badawczych (Wójcik 2013a, s. 7–8), z których 3 mają charakter zdecydowanie prospołeczny, moim zdaniem dobrze akcentuje w polskich warunkach potrzebę mniej docenianego dotąd ujęcia humanistycznego i innowacyjnego. Uważam, że badania systemowe obszarów wiejskich (wsi) z geograficznego punktu widzenia powinny obejmować obok tradycyjnych, także innowacyjne zagadnienia, jak np.:

- 1) klasyfikację typologiczno-regionalizacyjną obszarów wiejskich jako efekt syntezy systemu funkcjonalno-przestrzennego,
- 2) konsekwencje transformacji i restrukturyzacji społeczno-ekonomicznej,
- 3) wykorzystanie możliwości ekoenergetyki,
- 4) możliwości wzrostu intelektualnego kapitału ludzkiego,
- 5) efekty działań innowacyjnych w przedsiębiorczości i usługach,
- 6) poziom i dostępność ICT,
- 7) alternatywne źródła dochodów,
- 8) geografie klastrów innowacyjności itp.

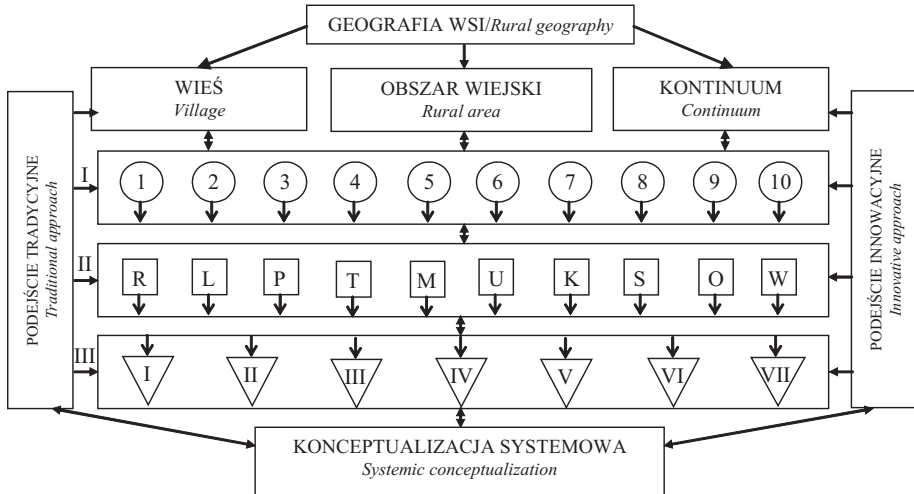
W wyróżnionych przez M. Wójcika trzech prospołecznych polach badawczych trzeba zaakcentować specyfikę geograficznego ujęcia tych problemów, a więc oddziaływania społeczeństwa na środowisko geograficzne, przestrzeń, politykę lokalną i regionalną. Z drugiej strony społeczność wiejska z geograficznego punktu widzenia codziennie doświadcza przestrzeni, czyli wpływu środowiska geograficznego, użytkowania ziemi, krajobrazu (tzw. kapitału przyrodniczego) na życie codzienne całych zbiorowości i pojedynczego człowieka. Nie można pominąć tutaj też innych czynników kształtujących realia społeczne na obszarach wiejskich, jak polityka samorządowa, inwestycje, procesy suburbanizacji, preferencje wyborcze, wykorzystanie funduszy strukturalnych UE itp.

Dlatego też istnieje potrzeba uściślenia definicji specjalności, jaką jest geografia wsi. W jej interpretacji trzeba uwzględnić przede wszystkim aspekty środowiska geograficznego, w którym rozwijają się wszelkie przejawy działalności człowieka (czynniki wewnętrzne i zewnętrzne). Można zatem stwierdzić, że geografia wsi jest nauką badającą wykorzystanie i kształtowanie zjawisk i procesów środowiska geograficznego w ścisłym powiązaniu ze środowiskiem demograficzno-społecznym, ekonomicznym, humanistyczno-kulturowym oraz planistyczno-strategicznym, na obszarach wiejskich.

Konceptualizacja systemowa w geografii wsi

Jak zauważa M. Wójcik (2012, s. 13) „geograficzne badania wsi są dziś zbiorem różnych nawarstwiających się koncepcji teoretycznych, metodologicznych i ich empirycznych weryfikacji, od dominacji paradygmatu klasycznego, aż po współczesne wzorce badań”.

W Polsce od 1976 r. obszary wiejskie rozpatrywane są jako przestrzeń wielofunkcyjna (Kostrowicki 1976). Funkcjonalistyczny model konceptualny wsi zyskał wielu zwolenników, chociaż jest to jedno z możliwych ujęć metodycznych. Autor pragnie zwrócić uwagę w tym artykule na ujęcie systemowe w geografii wsi. Konceptualizacja systemowa oparta jest na założeniach teorii systemów L. von Bertalanffy'ego (1984), W. Findeisena (1985), N. Wienera (1961). W geografii konceptualizację systemową zawierają opracowania m. in. Z. Chojnickiego (1999), E. Korcelli-Olejniczak (2012), W. Maika (2012). Systemowe zdefi-

Ryc. 2. Konceptualizacja systemowa powiązań badawczych w geografii wsi

I. Podsystem uwarunkowań: 1 – lokalizacyjnych, 2 – historycznych, 3 – użytkowania ziemi, 4 – morfogenetycznych, 5 – ludnościowych, 6 – społecznych, 7 – ekonomicznych, 8 – innowacyjnych, 9 – kulturowych, 10 – planistycznych. II. Podsystem funkcjonalno-strukturalny: R – rolnictwo, L – leśnictwo, P – przemysł i górnictwo, T – turystyka i rekreacja, M – mieszkalnictwo, U – usługi, K – komunikacja, S – infrastruktura, O – ochrona środowiska, W – wielofunkcyjność. III. Podsystem strategiczny: I – scenariusz sukcesu, II – scenariusz rozwoju umiarkowanego, III – scenariusz stagnacji, IV – scenariusz recesji, V – scenariusz peryferyzacji, VI – scenariusz depresji, VII – scenariusz zaniku.

Systemic conceptualization of research links in rural geography

I. Subsystem of conditions: 1 – location, 2 – historical background, 3 – land use, 4 – morphogenetic forms, 5 – demographic processes, 6 – social phenomena, 7 – economic effects, 8 – innovative conditions, 9 – cultural heritage, 10 – planning conditions. II. Functional-structural subsystem: R – agriculture, L – forestry, P – industry and mining, T – tourism and recreation, M – housing, U – services, K – communication, S – infrastructure, O – environmental protection, W – multifunctionality. III. Strategic subsystem: I – success scenario, II – moderate development scenario, III – stagnation scenario, IV – recession scenario, V – peripheralization scenario, VI – depression scenario, VII – decay scenario.

Źródło: opracowanie własne • Source: own elaboration.

niowanie zjawisk o złożonej strukturze pozwala na formalną teorię, metodologię, sposób myślenia, poszukiwanie optymalnego uproszczenia, metodykę nauczania, metajęzyk itp. Badania systemowe umożliwiają ustalenie realnych zależności przyczynowo-skutkowych, a więc znaczenia konkretnego kapitału terytorium obszarów wiejskich dla wykorzystania i rozwoju kapitału społeczno-ekonomicznego. Opracowania systemowe dają bardziej pogłębione i wszechstronne efekty badawcze w zakresie geograficznego poznania obszarów wiejskich Polski, w warunkach wciąż trwającej transformacji systemowej, globalizacji oraz integracji. Prowadzone od lat studia wybranych problemów, studia cząstkowe, nie prowadzą bowiem do uogólnień teoretycznych i metodologicznych.

Ujęcie systemowe obszarów wiejskich z geograficznego punktu widzenia powinno obejmować wszystkie uwarunkowania i czynniki (endogeniczne i egzogeniczne) kształtujące te obszary w trzech wymienionych formach funkcjonalno-przestrzennych. Istota podejścia systemowego traktuje wieś (obszar wiejski, kontinuum wiejsko-miejskie) jako pewną całość o złożonej strukturze, wyróżniająca się w otoczeniu drugiego systemu, jakim są miasta (obszary zurbanizowane).

Koncepcja systemowego badania obszarów wiejskich w geografii wsi umożliwia wyróżnienie i interpretację trzech zasadniczych podsystemów: **I – podsystemu uwarunkowań, II – podsystemu funkcjonalno-strukturalnego i III – podsystemu strategicznego.**

W **podsystemie uwarunkowań (I)** wyróżnia się następujące pola badawcze (czynniki i mierniki), czyli uwarunkowania:

- 1) lokalizacyjne (środowiska przyrodniczego),
- 2) historyczne (polityczne),
- 3) użytkowania ziemi,
- 4) morfogenetyczne (fizjonomiczne),
- 5) ludnościowe (demograficzne),
- 6) społeczne (partycypacyjne),
- 7) ekonomiczne (gospodarcze),
- 8) innowacyjne (techniczne),
- 9) kulturowe (dziedzictwa narodowego),
- 10) planistyczne (strategiczne).

1) Uwarunkowania lokalizacyjne np. w teoretycznych ujęciach W. Christallera (1933), W. Isarda (1965), J. H. von Thüнена (1826), obejmują przede wszystkim uwarunkowania naturalne (środowisko przyrodnicze), od położenia geograficznego przez budowę geologiczną, rzeźbę terenu, klimat, warunki wodne, gleby aż po szatę roślinną i świat zwierzęcy. Na bazie środowiska przyrodniczego opiera się np. podział regionalny kraju na tzw. regiony fizycznogeograficzne (Kondracki 2002).

Poszczególne cechy i elementy środowiska przyrodniczego tworzą określone relacje z człowiekiem (społeczeństwem). Uwarunkowania (walory) przyrodnicze są modyfikowane przez działania człowieka, w kierunku ich degradacji, ochrony lub modernizacji (np. pokonywanie barier przyrodniczych przez osadnictwo lub wzmocnienie jakości walorów środowiska dla potrzeb rolnictwa dzięki np. melioracjom, nawożeniu itp.). Duża część uwarunkowań środowiska geograficznego ma charakter wymierny i może być oceniana metodami ilościowymi, jak np. wielkość zasobów geologicznych, klasyfikacja gleb, jakość wód, długość okresu wegetacyjnego itp. Część walorów przyrodniczych ma niematerialny, a zatem i niemierzalny (lub trudno mierzalny) charakter. Na przykład z turystycznego punktu widzenia takie cechy środowiska, jak: cisza, spokój, świeże powietrze, estetyka krajobrazu, mają często subiektywny charakter i stanowią głównie o jakości środowiska geograficznego. Ocena środowiska przyrodniczego obszarów wiejskich ma szczególne znaczenie przy analizie funkcji rolniczej, turystyczno-rekreacyjnej i infrastrukturalnej, użytkowania ziemi, zarządzania zasobami naturalnymi, ochronie i kształtowaniu środowiska (krajobrazu przyrodniczego), dla potrzeb planowania przestrzennego, rozwoju lokalnego i regionalnego (Cymerman i in. 1992, Falkowski i Koziej 1969, Galon 1964 oraz prace z zakresu użytkowania ziemi zespołu prof. J. Kostrowickiego z IGI PAN w Warszawie z lat 70. i 80. XX w.).

2) Uwarunkowania historyczne rzutują zarówno na genezę rozwoju obszarów wiejskich, jak i przemiany w czasie. Procesy historyczne mają szczególne znaczenie dla oceny przekształceń morfogenetycznych wsi (w całym okresie dziejów), ale także dla konsekwencji przestrzennych, społecznych i ekonomicznych zmian zachodzących na obszarach wiejskich w Polsce w XIX, XX i u początków XXI w. (Szulc 1988, Kaczmarek i Matykowski 1990, Tkocz 1998). Chodzi zwłaszcza o wpływ agraryzacji, komunikacji, industrializacji, urbanizacji, transformacji, innowacji oraz globalizacji i integracji. Bez szczegółowego rozpoznania konsekwencji tych procesów nie można rzetelnie i dogłębnie przeanalizować nie tylko dzisiejsze status quo, ale tym bardziej strategię dalszego rozwoju obszarów wiejskich. Geografowie muszą wykorzystać i zastosować do szczegółowych analiz

wyniki bogatego arsenału badawczego historii gospodarczej zarówno metodycznego, jak i faktograficznego.

W geograficznych badaniach obszarów wiejskich niezwykle ważne są nawarstwienia kulturowe, które wykazują różne konsekwencje, często przypisywane współczesnym zjawiskom i procesom politycznym, a nie tradycji historycznej. Na powyższy problem zwracali uwagę geografowie badający krajobraz kulturowy, jak np. M. Dobrowolska (1953), M. Kielczewska-Zaleska (1976), E. Kwiatkowska (1963) i inni. Wpływowi czynników historyczno-politycznych na osadnictwo wiejskie poświęca też sporo miejsca D. Szymańska w podręczniku akademickim *Geografia osadnictwa* (2009, s. 50–59, 62–112).

3) Użytkowanie ziemi jest efektem społecznego i gospodarczego wykorzystania środowiska geograficznego w postaci form użytkowania ziemi (lub terenów). W tym celu opracowuje się przeglądowe i szczegółowe mapy użytkowania ziemi na podstawie wcześniej opracowanych instrukcji (np. Kostrowicki 1966, Kostrowicki i Kulikowski 1971, Kostrowicki 1982).

W badaniach użytkowania ziemi, które powinny być kontynuowane z racji nowych problemów, jakie przyniosły zmiany transformacyjne zarówno na obszarach wiejskich, jak i w miastach, chodzi o:

- konsekwencje kierunkowe w rolnictwie, leśnictwie, transporcie,
- konsekwencje wynikające z procesów urbanizacji i industrializacji,
- konsekwencje związane z rozwojem infrastruktury technicznej, zwłaszcza sieci komunalnej, rozwojem autostrad, ICT itp.,
- konsekwencje budowy infrastruktury usługowo-handlowej (np. supermarketów itp.).

Pole badawcze związane z użytkowaniem ziemi (kartograficzne i statystyczne) jest ważne z punktu widzenia współczesnych zjawisk i procesów, takich jak: obrót ziemią, nabywcy (w tym cudzoziemcy), cena ziemi itp. Wobec nowych technik i technologii badawczych (w kartografii, teledetekcji, fotointerpretacji) opracowywanie map użytkowania ziemi staje się problemem łatwiejszym i tańszym.

4) Morfogeneza wsi stanowi główną podstawę oceny powstania i charakteru (kształtu) osiedli wiejskich w procesie rozwoju historycznego – od okresu feudalnego aż do współczesności, jak również dla ewolucji krajobrazu rolnego. Część badaczy zalicza osadnictwo wiejskie wraz z rozłogami (z geograficznego punktu widzenia) do organizacji przestrzennej wsi (np. Tkocz 1998).

Osiedla założone w okresie feudalnym stanowią w wielu regionach Polski „kanwę osadniczą” przetrwałą do czasów nam współczesnych. Jednak zasadnicze przemiany w dzisiejszym wyglądzie osiedli dokonały się w okresie ostatnich 150 lat, wywołane reformami agrarnymi, uwłaszczeniem chłopów, wprowadzeniem nowych technik uprawy, pojawieniem się nowych roślin uprawnych (Kielczewska-Zaleska 1965, 1976). Dwie uwagi H. Szulca (1988, s. 381–382) są niezwykle cenne i kierunkowe w dalszych badaniach morfologicznych i morfogenetycznych obszarów wiejskich. Dotychczas nie opracowano syntezy morfogenetycznej osadnictwa wiejskiego Polski, a badania wsi zamykają się najczęściej w granicach regionów geograficzno-historycznych. Jest też sugestia, że postęp badań morfogenetycznych, opartych na nowych metodach, na szerokiej bazie źródłowej i z zastosowaniem wyników badań geografii historycznej w planowaniu przestrzennym, daje nadzieje na opracowanie syntezy typologii morfogenetycznej wsi Polski (por. Chilczuk 1970). Jak zauważa B. Zaborski (1934, s. 5). „układ przestrzenny krajobrazu osiedli ulega stałej ewolucji” i w wyniku tego procesu „pewne elementy (struktury osadniczej – J. F.)

narastają, inne zaś zamierają lub giną”. Tak więc zarówno z teoretycznego, jak i aplikacyjnego punktu widzenia istnieje potrzeba stałych i pogłębionych studiów w tym zakresie (Szulc 2002).

5) Uwarunkowania ludnościowe stanowią kolejny ważny zakres badań geograficznych, uwzględniający, obok podstawowych cech, jak: liczba ludności, gęstość zaludnienia, struktura płci i wieku, migracje, struktura zatrudnienia i bezrobocie, także te czynniki, które decydują o kapitale ludzkim, czyli kwalifikacje i edukacja (Gałczyńska i Kulikowski 1986). Kwalifikacje dotyczą nie tylko wykształcenia formalnego i zawodowego, ale także umiejętności (wrodzonych lub nabytych), lat doświadczenia zawodowego, możliwości doszkalania oraz dostępności do nowoczesnych środków edukacji i technologii komunikacyjno-informacyjnych, jak: internet, poczta elektroniczna, iPody itp. Stanowią one wyraz istotnego wpływu innowacyjności na rozwój obszarów wiejskich (Czapiewski i Janc 2009, Czapiewski i in. 2012). Badania z tego zakresu obejmują też zatrudnienie rolnicze oraz pozarolnicze. Możliwości zatrudnienia pozarolniczego dają w efekcie tradycyjne i nowe funkcje (przemysł i inna działalność produkcyjna, budownictwo, handel, transport i łączność, edukacja, ochrona zdrowia itp.) oraz szanse dodatkowych źródeł dochodu na obszarach wiejskich.

Geografowie podejmują też badanie innych zjawisk i procesów ludnościowych, np. typów ludnościowych obszarów problemowych, wyludnianie się wsi, problematykę dojazdów do pracy i szkół, migracje stałe i wahadłowe itp. (np. Lijewski 1967, Namysłowski 1980).

6) Uwarunkowania społeczne świadczą o uczestnictwie społeczeństwa w życiu wsi i obszarów wiejskich (Dziewoński 1990). Obejmują aktywność społeczną, publiczną i obywatelską. Aktywność społeczna wyraża się przede wszystkim w procesie powstawania i funkcjonowania odpowiednich grup obywatelskich i organizacji pozarządowych, natomiast aktywność publiczna jest zaangażowaniem się obywateli w kontrolowanie władz publicznych (administracyjnych, zarządczych) lub edukację publiczną i partycypację wyborczą (Bański 2009, Bednarek-Szczepańska 2013, Matykowski 2002, *Raport...* 2000). Partycypacja obywatelska wynika z obowiązków i aktywności obywateli w zakresie „przymusowego” wspierania władz państwowych i samorządowych.

Przyczyna skromnego dorobku metodycznego i aplikacyjnego w zakresie uwarunkowań i czynników społecznych wynika, jak się wydaje, z braku konkretnych wskaźników i mierników ilościowych dla tego typu badań, a jednocześnie prawie obligatoryjnej konieczności prowadzenia czasowo i finansowo chłonnych badań terenowych – ankietowych, zarówno o charakterze ilościowym, jak i jakościowym. Społeczne problemy wsi są więc podejmowane sporadycznie i wycinkowo (np. Bański i Rydz 2002, Stasiak 1983). Większym zainteresowaniem w ostatnich latach cieszą się problemy aktywności społecznej w wykorzystaniu funduszy Unii Europejskiej przez polską wieś (Biczkowski 2013, Rudnicki 2013). Problemy społeczne będą coraz szerszym polem badawczym geografii wsi, dającym istotny wkład teoretyczno-metodyczny do geografii społecznej jako subdyscypliny nauk geograficznych (Lisowski 2008).

7) Uwarunkowania ekonomiczne, według liczby opracowań, propozycji nowych rozwiązań metodycznych oraz możliwości wykorzystania aplikacyjnego wyników, stanowią jeden z najbardziej dogłębnie opracowywanych problemów badawczych obszarów wiejskich. Geograficzną podstawą tych badań są studia nad uwarunkowaniami ekonomicznymi obszarów wiejskich, realizowane w Polsce co najmniej od lat 60. XX w., głównie w postaci opracowań z zakresu geografii rolnictwa, geografii przemysłu, geografii transportu, geo-

grafii turystyki, geografii usług itp. Badania geograficzno-rolnicze koncentrują się zarówno na uwarunkowaniach przyrodniczych rolnictwa, jak i jego zróżnicowaniu przestrzennym (Bański 2007, Biegajło 1973, Falkowski 2014b, Galon 1964, Kostrowicki 1978, Kulikowski 2013, Szczęśny 1963).

Wśród poruszanych tematów geograficzno-ekonomicznych są takie jak: walory środowiska przyrodniczego dla potrzeb turystyki i rekreacji, dostępność komunikacyjna i infrastrukturalna, wiejska przedsiębiorczość, alternatywne źródła dochodów ludności rolniczej, sytuacja dochodowa gmin, fundusze strukturalne UE itp. Ważnym problemem jest też wykorzystanie kapitału lokalnego, a więc walorów i zasobów przyrody dla konkretnej działalności gospodarczej, które w dużej mierze może decydować o sukcesach i niepowodzeniach rozwoju ekonomicznego obszarów wiejskich (Bański 2003, 2008, Biczkowski 2013, Kołodziejczyk 2009, Wieloński 2000, Wójcik 2008).

8) Uwarunkowania innowacyjne obejmują analizę i ocenę oraz wykorzystanie nowych narzędzi i metod badawczych, np. teledetekcji, informatyzacji, GIS-u, internetu itp. w poznawaniu zjawisk i procesów obszarów wiejskich. Chodzi też o jakościowe ujęcie tematyki, w miejsce dominacji ujęć ilościowych i rozproszonej problematyki badawczej, które z trudem poddają się systematyzacji, rozpoznaniu mechanizmów procesów itp. (Kukliński 2005, Kukliński i Pawłowska 1998, Li i Kozhikode 2009, Wójcik 2011).

Wśród działań innowacyjnych chodzi też o wykorzystanie zdolności wzrostu intelektualnego kapitału ludzkiego, takich jak: szkolenia, warsztaty, coaching, telepraca, upowszechnienie dostępu do łączności szerokopasmowej, ICT oraz mobilności zawodowej mieszkańców wsi. Oceniana powinna być też wielość, elastyczność i zmienność specjalizacji produkcyjnych i przetwórczych, np. w rolnictwie i innych działach gospodarki (Czapiewski i in. 2012, *European Commission...* 2006, *European Innovation...* 2008).

Do warunków poprawiających efekty wykorzystania innowacji na wsi mogą przyczynić się mass media, a więc czasopisma, programy radiowe i telewizyjne, filmy i literatura. Nowa organizacja badań i jej praktyczne efekty mogą doprowadzić do powstania tzw. geografii klastrów innowacyjności, eksponujących atrakcyjność lokalizacyjną danego obszaru wiejskiego (regionu) jako obszarów sukcesu społecznego i gospodarczego – dla krajowych i zagranicznych inwestorów (Churski 2008, Ciok i Dobrowolska-Kaniewska 2009, Wojnicka 2002).

9) Uwarunkowania kulturowe obejmują przede wszystkim zespół zagadnień związanych z tradycją kulturową ujętą w postaci uwarunkowań etnicznych i etnograficznych, zabytków kulturowych oraz współczesnych aspektów ruchu kulturalnego, np. organizacje i imprezy kulturalne oddziałujące na społeczności lokalne. Badania kulturowe obejmują m.in. rejestr zabytków nieruchomych w poszczególnych wsiach (gminach) opracowany przez Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie, ich strukturę, kategorię, okres powstania i wpływ na jakość kulturową badanego obszaru wiejskiego. Generalnie oceną obejmowane są zabytkowe obiekty sakralne (m.in.: kościoły, cmentarze, kaplice, klasztory, plebanie, dzwonnice itp.) i cywilne (m.in.: domy mieszkalne, pałace, zamki, zespoły dworskie z parkami, czworaki, wiatraki, młyny wodne, dworce kolejowe, pensjonaty, uzdrowiska, zabytkowe obiekty przemysłowe, np. gorzelnie, cegielnie, spichrze, mosty itp.). Istotą geograficznych badań uwarunkowań kulturowych na wsi jest ocena wpływu tradycyjnych i współczesnych walorów kulturowych na rozwój społeczno-gospodarczy w poszczególnych regionach kraju (np. Falkowski 2006, 2014a, Górz 2002, Jezierska-Thöle 2000, Rembowska 2002). Coraz częściej podejmowana jest też problematyka tych uwarunkowań z punktu widzenia rewitalizacji środowiska kulturowego na wsi.

10) Uwarunkowania planistyczne obejmują głównie kryteria i warunki dalszego rozwoju wsi. Tak zwany „bilans strategiczny” może być dobrym narzędziem oceny rozwoju perspektywicznego gminy wiejskiej (Krukowski 2003, s. 123–124). Polityka lokalna i regionalna obszarów wiejskich powinna być kompatybilna z zadaniami i ich realizacją w planowaniu lokalnym, regionalnym, jak i krajowym (Kostrowicki 1976, Kurowska i Gwiaździńska-Goraj 2012). Plany miejscowe, studia uwarunkowań i kierunków oraz strategie rozwoju (gmin, powiatów i województw) są cennym uzupełnieniem stale modyfikowanych (i monitorowanych) już istniejących opracowań w skali 16 województw, jak również całego kraju (np. *Długookresowa Strategia Rozwoju Kraju, Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego, Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*). W tej ostatniej koncepcji, opublikowanej przez Ministerstwo Rozwoju Regionalnego w 2011 r., wśród 25 kluczowych problemów zaledwie dwa dotyczą bezpośrednio terenów wiejskich. Pierwszy odnosi się do poprawy cywilizacyjnych warunków życia na wsi przez lepsze wyposażenie wsi i ośrodków lokalnych w infrastrukturę cywilizacyjną umożliwiającą wyrównywanie szans zawodowych i społecznych oraz silniejsze powiązania z ośrodkami subregionalnymi i regionalnymi. Z kolei drugi problem to zabezpieczenie żywnościowe kraju, przez modernizację rolnictwa, zachowanie potencjału produkcyjnego oraz promocję produkcji i konsumpcji żywności wysokiej jakości. W tym przypadku badania struktury przestrzennej rolnictwa, zwłaszcza pod względem produkcji i towarowości rolnictwa, a także wykorzystania potencjału czynników intensyfikacji, mogą wnieść największy wkład w rozwiązywanie problemu zabezpieczenia żywnościowego kraju (Głębocki 2014, Kulikowski 2013).

Podsystem funkcjonalno-strukturalny (II) obejmuje 10 pól badawczych (struktur funkcjonalnych):

- R – rolnictwo,
- L – leśnictwo,
- P – przemysł i górnictwo,
- T – turystyka i rekreacja,
- M – mieszkalnictwo,
- U – usługi,
- K – komunikacja,
- S – infrastruktura (społeczna i techniczna),
- O – ochrona środowiska
- W – wielofunkcyjność.

Poszczególne struktury funkcjonalno-przestrzenne dzielą się na kilka grup (klas), np. rolnictwo dzieli się na: 1 – rolnictwo ekstensywne (niskotowarowe), 2 – rolnictwo intensywne (towarowe), 3 – rolnictwo mieszane, 4 – rolnictwo z udziałem funkcji pozarolniczych (por. Bański i Stola 2002, s. 156). Polska literatura geograficzna dotycząca podsystemu funkcjonalno-strukturalnego jest bogata (np. Bański 2005, 2006, Falkowski 1993, Falkowski i Rydz 1996, Kostrowicki 1976, Stasiak 2000, Stola 1987, 2004a, Wójcik 2012, 2013a, 2013b i inni). Dlatego autor w tej części artykułu ogranicza się do pewnej syntezy.

R – Rolnictwo jest podstawową strukturą funkcjonalno-przestrzenną obszarów wiejskich Polski, gdyż użytki rolne zajmują ponad 18 mln ha, a faktyczne użytkowanie rolnicze wynosi 54% powierzchni kraju. Praca zatrudnionych w gospodarstwach rolnych stanowi

2,1 mln AWU (czyli rocznych jednostek pracy), a ogólna liczba ludności rolniczej wynosi ok. 4,5 mln (Głębocki 2014). Problemy geograficzno-rolnicze mają tradycje w polskiej literaturze od co najmniej lat 30. ubiegłego wieku, ze szczególnym rozwojem w okresie po II wojnie światowej (od lat 60.). Do najczęściej podejmowanych analiz należą: rolnicze użytkowanie ziemi, struktura własnościowa i wielkości gospodarstw rolnych, wyposażenie techniczne gospodarstw rolnych, kierunki produkcji rolniczej: globalnej i towarowej, typologia i regionalizacja rolnictwa, polskie rolnictwo na tle krajów świata, a zwłaszcza zachodniej Europy (Bański 2006, Czapiewski i Kulikowski 2005, Falkowski i Kluba 2012 i inni).

L – Leśnictwo – lasy zajmują ok. 30,6% pow. ogólnej kraju. Problemy poruszane w opracowaniach geograficznych, głównie przy okazji opracowywania map użytkowania ziemi, funkcji ochronnej lasów w środowisku geograficznym, wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, oceny walorów krajobrazu wiejskiego, aktualnych problemów planowania i zagospodarowania przestrzennego (np. Falkowski 1984, Grykień 2009, Kostrowicki 1982, Polna 2003, Stola 2004b) dotyczą: zmiany powierzchni lasów i obszarów zadrzewionych w całym okresie badawczym, tj. po 1945 r. (lub w wybranych latach w układzie lokalnym, regionalnym i Polskim), struktury gatunkowej drzewostanów, która od lat wykazuje dominację drzew iglastych (ok. 75%, głównie sosny), struktury wiekowej (z przeciętnym wiekiem drzewostanu w Polsce – ok. 60 lat) i własnościowej lasów (np. sektor publiczny dysponuje ponad 80% wszystkich lasów, a najwięcej lasów prywatnych jest w woj. małopolskim, mazowieckim i lubelskim). Od 1989 r. trwa monitoring lasów pozwalający ocenić ich kondycję zdrowotną. W strukturze funkcjonalnej obszarów wiejskich Polski J. Bański i W. Stola (2002, s. 67) wyróżniają 2 klasy: 1 – leśnictwo z udziałem funkcji pozarolniczych i 2 – leśnictwo z udziałem rolnictwa.

P – Przemysł i górnictwo w podsystemie funkcjonalno-strukturalnym obszarów wiejskich obejmuje przede wszystkim największe koncentracje w okręgach przemysłowych: górnośląskim, staropolskim, tarnobrzeszko-rzeszowskim, sudeckim, a w mniejszym stopniu też w warszawskim, piotrkowsko-bełchatowskim, bielskim i opolskim. W badaniach geograficznych dominuje problematyka: dynamiki produkcji przemysłowej, struktury gałęziowej i branżowej (zwłaszcza przemysłu spożywczego, rolno-przetwórczego) udziałem przedsiębiorstw z kapitałem zagranicznym, wpływu transformacji na procesy restrukturyzacji przemysłu itp. (Domański 2001, Marszał 2001, Strykiewicz 2008, Wieloński 2000).

T – Turystyka i rekreacja stanowi ważny element podsystemu, gdyż wypoczynkiem na terenach wiejskich może być zainteresowanych ok. 1,6 mln mieszkańców miast (*Raport o rozwoju społecznym...* 2000). Z każdym rokiem wzrasta liczba gospodarstw świadczących usługi turystyczne, np. w 1993 r. było ich 1 tys., a w 2000 r. już ponad 11 tys. (Bański 2006, s. 128). Do głównych problemów poruszanych w tym podsystemie należą m.in.: waloryzacja przyrodnicza i kulturowa dla turystyki i rekreacji, przestrzeń turystyczna, stan zagospodarowania turystycznego, stopień aktywności turystycznej, gospodarstwa agroturystyczne, geografia pielgrzymek itp. (Dziegieć 1987, Górz 2002, Jackowski 1991, Jasiulewicz 2012, Liszewski 1995, 2008 i in.).

M – Mieszkalnictwo staje się jedną z bardzo ważnych struktur funkcjonalnych obszarów wiejskich, zwłaszcza w tzw. kontinuum wiejsko-miejskim. Dzięki rozwojowi infrastruktury technicznej (sieci wodociągowej, kanalizacyjnej, ciepłowniczej i oczyszczalni ścieków) z każdym rokiem poprawiają się warunki mieszkaniowe na wsi. Do głównych problemów poruszanych w opracowaniach geograficznych należą m.in.: ruch budownictwa mieszkaniowego (czyli dynamika i struktura zasobów), wyposażenie mieszkań w podstawowe

elementy infrastruktury technicznej (c.o., gaz, łazienka, kanalizacja, wodociąg), ilość i jakość zasobów mieszkaniowych (np. w 2002 r. 27% mieszkań pochodziło sprzed 1945 r.). Mieszkalnictwu oraz wyposażeniu wsi w infrastrukturę swoje publikacje poświęcają m.in.: J. Bański (2006), K. Czapiewski (2004), W. Gierańczyk i M. Kluba (2008), M. Wesołowska (2005), M. Wójcik (2013a, 2013b).

U – Usługi są jednym z najbardziej dynamicznie rozwijających się rodzajów działalności gospodarczej oraz funkcjonalnej na obszarach wiejskich. Do końca lat 80. w usługach i handlu dominował sektor państwowy i spółdzielczy. Od lat 90. szeroko rozumiane usługi produkcyjne i nieprodukcyjne przejął głównie sektor prywatny. W badaniach geograficznych uwzględnia się przede wszystkim strukturę podmiotów gospodarczych (w 2010 r. ponad 72% tych podmiotów stanowiły podmioty działające w sektorze usług), koncentrację usług budowlanych, transportowych, naprawczych i handlowych, inwestycje zagraniczne w sektorze usługowym itp. (Bański 2006, Domański 2001, Stola 2002, Wójcik 2008 i in.).

K – Komunikacja, obejmuje tzw. dostępność komunikacyjną na wsi, czyli transport i łączność, a więc drogi, koleje, lotnictwo i urzędnia z tym związane, jak np. porty, stacje, przystanki oraz urzędnia telekomunikacyjne (Taylor 2008). Wśród problemów poruszanych w opracowaniach geograficznych dominują takie jak: jakość i gęstość dróg, liczba środków transportu, dostępność komunikacyjna, czyli możliwość skorzystania z różnego rodzaju środków komunikacji (odległość, czas, jakość i gęstość dróg, liczba środków transportu itp.). W zakresie telekomunikacji ważna jest liczba abonentów telefonii przewodowej, generalnie malejąca na rzecz telefonii komórkowej. Wzrasta dostęp do internetu, usług teleinformatycznych, liczba komputerów, sieci bezprzewodowych Wi-Fi. Stwarza to zainteresowanie technologiami informacyjno-telekomunikacyjnymi czyli ICT, o czym świadczą publikacje (Czapiewski i Janc 2009, Czapiewski i in. 2012, Werner 2003).

S – Infrastruktura na wsi dotyczy zarówno infrastruktury technicznej, jak i społecznej. Do głównych obszarów badań w infrastrukturze technicznej należą: sieć wodociągowa, sieć kanalizacyjna, sieć energetyczna, gazowa i ciepła, wyposażenie w oczyszczalnie ścieków (w tym indywidualne, przyzagrodowe), a podstawowymi wskaźnikami są: długość w km/100 km² powierzchni (wsi, gminy) oraz liczba podłączeń (mieszkań). W zakres badawczy infrastruktury społecznej wchodzi instytucje publiczne zaspokajające potrzeby społeczne, administracyjne, bezpieczeństwa, oświatowe, kulturalne oraz opieki medycznej mieszkańców wsi. O ile przekształcenia w zakresie infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich idą we właściwym kierunku i są coraz bardziej dynamiczne, o tyle zmiany w infrastrukturze społecznej są zbyt wolne i nie zawsze właściwie ukierunkowane (np. w zakresie szkolnictwa i opieki zdrowotnej). Problemy infrastrukturalne na wsi są dogłębnie badane i mają coraz obszerniejszą literaturę (Bański 2006, Czapiewski 2004, Falkowski i Biczkowski 2002, Feltynowski 2013, Jasiulewicz 2012, Kołodziejczyk 2009, Pałka 2004, Wójcik 2013a).

O – Ochrona środowiska obejmuje obszary wiejskie podlegające ochronie, np. parki narodowe (w Polsce jest ich 23, o łącznej powierzchni 315 tys. ha – 2012 r.), parki krajobrazowe (121, powierzchnia 2,6 mln ha), obszary chronionego krajobrazu (386, ponad 7 mln ha), obszary Natura 2000 (6952, ponad 9 mln ha), rezerваты przyrody, użytki ekologiczne i zespoły przyrodniczo-krajobrazowe itp. (Bański 2005, Kozłowski 2001, Leszczycki 1977, Richling i Solon 2002). Z drugiej strony obszarami badań są tereny zdegradowanego środowiska przyrodniczego oraz tereny podlegające procesom sozologii i sozotechniki, czyli zabiegom przywracania utraconych walorów środowiska. Według J. Bańskiego (2006,

s. 176) obszary ekologicznego zagrożenia nie zajmują dużych powierzchni i występują raczej punktowo, głównie na Górnym Śląsku, w rejonie Bełchatowa, obszarze legnicko-głogowskim, obszarze karpackim.

W – Wielofunkcyjność obejmuje obszary wiejskie, w których występuje nagromadzenie kilku funkcji jednocześnie, głównie działalności gospodarczej (rolniczej i pozarolniczej) oraz bioróżnorodności. Wielofunkcyjnością cechują się głównie gminy podmiejskie (kontinuum wiejsko-miejskiego). Wielofunkcyjność wynika nie tylko z rozwoju procesów urbanizacji, ale też modernizacji oraz innowacji na obszarach wiejskich. Dlatego obszary o mieszanych funkcjach występują w wielu województwach, m.in.: zachodniopomorskim, pomorskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim, dolnośląskim, opolskim i śląskim, a wielofunkcyjność ujmowana w podsystemie funkcjonalno-strukturalnym ma coraz bogatszą literaturę (np. Bański 2003, Bański i Stola 2002, Falkowski i Rydz 1996, Jezierska-Thöle i Biczkowski 2014, Stasiak 2000, Stola 1987, 2004a).

W **podsystemie strategicznym (III)** wyróżniono 7 scenariuszy perspektywicznego rozwoju (lub regresu) obszarów wiejskich. W polskiej literaturze geograficznej dotyczącej obszarów wiejskich w ostatnich latach powstało kilka ważnych publikacji poświęconych analizie zróżnicowań i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich do 2015 r. (Bański 2009), procesom przekształceń przestrzeni wiejskiej (Rydz i Rudnicki 2009), planowaniu rozwoju przestrzeni wiejskiej (Kurowska i Gwiazdzińska-Goraj 2012), polskiej wsi w perspektywie długookresowej (Bański 2013b) oraz polskiej wsi w perspektywie 2050 r. (Bański 2013a).

Biorąc pod uwagę istniejące zróżnicowanie funkcjonalno-strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Polski, konieczne jest dla każdego okresu strategii (zarówno do 2020–2030 i kierunkowego do 2050 r.) sformułowanie kilka scenariuszy. J. Bański (2005, s. 127–128) wskazuje na cztery scenariusze przemian obszarów wiejskich: (A) scenariusz peryferyzacji, (B) scenariusz polaryzacji, (C) scenariusz depresji i (D) scenariusz unifikacji. Zbliżony pogląd na strategiczny rozwój obszarów wiejskich wyraża A. Kołodziejczak (2013, s. 147–151), która rozróżnia trzy scenariusze: 1 – scenariusz rozwoju, 2 – scenariusz stagnacji i 3 – scenariusz recesji. Odnosząc obszary wiejskie do podsystemu organizacji gospodarczych, można wymienić cztery metody scenariuszowe: 1 – scenariusze możliwych zdarzeń, 2 – scenariusze symulacyjne, 3 – scenariusze stanów otoczenia i 4 – scenariusze procesów w otoczeniu (Gierszewska i Romanowska 2002). W ostatnim scenariuszu możliwym do wykorzystania w badaniach obszarów wiejskich (por. Bański 2013a, s. 16), autorki wyróżniają 4 typy scenariuszy: optymistyczne, pesymistyczne, najbardziej prawdopodobne i niespodziankowe.

Uwzględniając tendencje lokalne, regionalne, krajowe i globalne w rozwoju obszarów wiejskich Polski oraz szczegółowe wyniki analiz w dwóch podsystemach: uwarunkowań i funkcjonalno-strukturalnym, można wyróżnić 7 najbardziej prawdopodobnych, następujących perspektywicznych scenariuszy:

- I – sukcesu (progresji),
- II – umiarkowanego rozwoju (średniego),
- III – stagnacji (status quo),
- IV – recesji (spadku),
- V – peryferyzacji (marginalizacji),
- VI – depresji (poniżej średniego)
- VII – zaniku (likwidacji).

Scenariusze te służą przewidywaniu zmiennej przyszłości obszarów wiejskich i konsekwencji wynikających z dotychczasowego przebiegu zjawisk i procesów oraz planowanych procesów decyzyjnych, np. organizacyjnych, prawno-finansowych itp. Wymienione wyżej scenariusze możliwych zdarzeń nawiązują do efektu końcowego strategii rozwoju obszarów wiejskich, a więc za ok. 30–35 lat, czyli stanu w perspektywie do 2050 r. W tym okresie polska wieś będzie przedstawiała bardziej złożony obraz, czyli tzw. eklektyczny model obszarów wiejskich. Jest to opinia zgodna ze stwierdzeniem J. Bańskiego (2013a, s. 115), który uważa, że polska wieś 2050 r. będzie bardziej różnorodna. Ten sam autor dodaje też, że będzie ona bardziej aktywna i bardziej atrakcyjna. Generalnie zapewne tak będzie, poza niewielką częścią obszarów wiejskich, gdzie przewiduje się scenariusze recesji, depresji i zaniku.

I – Scenariusz sukcesu, czyli progresji, dotyczy obszarów wiejskich (gmin) z łatwym dostępem do miejsc pracy, dobrym wyposażeniem mieszkań w różnorodną infrastrukturę, z rozwojem infrastruktury technicznej i społecznej, z dochodami wyższymi niż średnia krajowa, z dobrą bioróżnorodnością środowiska i zwiększonymi możliwościami wykorzystania walorów i zasobów środowiska. Identyfikacja przestrzenna wskazuje, że ten scenariusz jest prawdopodobny przede wszystkim dla terenów podmiejskich (np. Warszawy, Łodzi, Poznania i Trójmiasta) i w sąsiedztwie większych miast, wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych oraz województw: zachodniopomorskiego, pomorskiego, wielkopolskiego, kujawsko-pomorskiego, mazowieckiego, dolnośląskiego, śląskiego, małopolskiego i podkarpackiego.

II – Scenariusz umiarkowanego rozwoju, czyli rozwoju w granicach średniej krajowej w większości mierników społeczno-ekonomicznych. Scenariusz ten będzie charakterystyczny głównie dla obszarów wiejskich, które mają średnio pomyślne uwarunkowania rozwoju i tradycyjne funkcje, jak średnio-intensywne i towarowe rolnictwo, sieć podstawowych usług, dogodną infrastrukturę społeczną i techniczną, a warunki przyrodnicze nie stwarzają możliwości szczególnego rozwoju ani utrudnień w tym rozwoju. Ten scenariusz wydaje się prawdopodobny dla dużej części gmin wiejskich i wiejsko-miejskich województw: lubelskiego, lubuskiego, łódzkiego, podlaskiego, świętokrzyskiego i warmińsko-mazurskiego.

III – Scenariusz stagnacji, czy też ujednoczenia w czasie rozwoju na poziomie stagnacji, będzie utrzymywał się na obszarach o mało korzystnych warunkach przyrodniczych, z trwającymi długi czas przeciętnymi uwarunkowaniami w większości zjawisk i procesów, zarówno społecznych, jak i ekonomicznych. Będzie też efektem małej lub znikomej aktywności społeczności lokalnych, np. w pozyskiwaniu odpowiednich środków na rozwój wsi. Scenariusz III jest możliwy dla części gmin wiejskich mało konkurencyjnych, z nadmiarem rąk w rolnictwie, z odpływem młodych mieszkańców na obszary bardziej korzystnego rozwoju itp.

IV – Scenariusz recesji będzie typowy dla obszarów wiejskich, które w większości wskaźników rozwoju będą cechowały się obniżeniem dotychczasowych standardów. Będzie on wynikiem przede wszystkim pogorszenia jakości środowiska przyrodniczego oraz warunków życia mieszkańców. Wśród zasadniczych przyczyn pozwalających na zaistnienie tego scenariusza można wymienić: wzrastające bezrobocie, ekstensywną monofunkcyjność, pogarszające się warunki zamieszkania w wyniku dekapitalizacji środków trwałych itp.

V – Scenariusz peryferyzacji dotyczy obszarów położonych z dala od tzw. centrów rozwoju, czyli aglomeracji, obszarów metropolitalnych, ośrodków dynamicznego rozwoju przemysłu, usług i handlu oraz infrastruktury. Peryferyzacja powoduje długotrwałą stagnację i recesję rozwoju społeczno-ekonomicznego, bez szansy na poprawę nawet

w dłuższym okresie. Jedną z możliwych dróg poprawy tej sytuacji jest znalezienie tzw. niszy rozwoju, np. w postaci nieodkrytych dotąd surowców mineralnych (np. gazu łupkowego, wód leczniczych), pozyskania inwestorów na ciekawą inwestycję itp. Scenariusz peryferyzacji dotyczy głównie województw wschodnich, np. podlaskiego, lubelskiego i podkarpackiego, w mniejszym stopniu lubuskiego.

VI – Scenariusz depresji jest możliwy w sytuacji wyraźnego regresu w rozwoju obszarów wiejskich, wywołanego np. odpływem ludności (zwłaszcza młodej, dobrze wykształconej i aktywnej), zdecydowanym pogorszeniem się wskaźników społecznych i ekonomicznych (poniżej średniej krajowej) trwającym w dłuższym okresie oraz degradacją środowiska przyrodniczego. Ten scenariusz będzie dotyczył wyjątkowych sytuacji (wywołanych np. jakimś kataklizmem przyrody, długotrwałymi konsekwencjami demograficznymi, jak np. ujemny przyrost naturalny, starzenie się ludności, niski poziom wykształcenia, niekorzystna struktura płci i wieku itp.), ale jest możliwy na terenie całego kraju.

VII – Scenariusz zaniku dotyczy tzw. wsi nierozwojowych (wyludniających się) z różnych powodów, ale przede wszystkim tych, które będą wchłaniane w obszar miejski. Dotyczy to zwłaszcza wsi położonych najbliżej dużych miast, jak Aglomeracji Śląskiej, Warszawy, Łodzi, Krakowa, Trójmiasta, Wrocławia i Poznania. Pewien regres może dotknąć także inne obszary, np. niektóre wsie górskie i podgórskie (w wyniku depopulacji, braku następców w gospodarstwach rolnych, zubożenia ekonomicznego) oraz wsie na obszarze których zlokalizowane zostaną duże, przestrzenne inwestycje, np. elektrownia atomowa, sztuczne zbiorniki wodne, inwestycje geologiczne itp.

Konceptualny model badania wsi (ryc. 2) pozwala na uwzględnienie nie tylko trzech subsytemów badawczych ściśle ze sobą powiązanych, ale także dwóch podejść: tradycyjnego i innowacyjnego. W podejściu tradycyjnym wyróżnia się m.in. takie kierunki (pola) badań, jak: zarządzanie zasobami środowiska geograficznego, użytkowanie ziemi, rozwój demograficzny, rozwój osadnictwa wiejskiego, infrastrukturę i inne działy rozwoju ekonomicznego, np. mieszkalnictwo, usługi itp. W podejściu innowacyjnym celowe jest poszerzenie badań o problemy innowacyjne, jak np. kreatywność, konkurencyjność i przedsiębiorczość społeczności wiejskiej, aktywność władz samorządowych, alternatywne źródła dochodów, geografie klastrów innowacyjności itp.

Systemowa konceptualizacja w geografii wsi pozwala uwzględnić różne koncepcje metodologiczne (klasyczne, scjentystyczne, humanistyczne, behawioralne i radykalne – Rembowska 2002, Runge 2006) i umożliwia nowe ujęcia empiryczne (wyjaśnienia rzeczywistych i zmieniających się w czasie i przestrzeni mechanizmów rozwoju) oraz teoretyczne, budując w ten sposób nowe jej paradygmaty.

Podsumowanie

W artykule zwrócono uwagę na miejsce i rolę geografii społeczno-ekonomicznej jako subdyscypliny w systemie nauk geograficznych, a także na zmieniające się specjalności (układ branżowy od lat 80. XX w. po obecny układ problemowo-przestrzenny). Podjęto też dyskusję na temat definicji „geografii wsi” i zaproponowano jej treść jako „naukę badającą wykorzystanie i kształtowanie zjawisk i procesów środowiska geograficznego w ścisłym

powiązaniu ze środowiskiem demograficzno-społecznym, ekonomicznym, humanistyczno-kulturowym oraz planowaniem przestrzennym na obszarach wiejskich”.

Przedmiotem badań geografii wsi są trzy funkcjonalno-strukturalne oraz przestrzenne formy: wieś (osiedle), obszar wiejski (jednostka osadnicza z otoczeniem) i kontinuum wiejsko-miejskie, czyli tzw. strefa podmiejska, zaliczana przez część geografów do regionu miejskiego. Wobec nieznacznych związków stref podmiejskich z miastem (często jest to tylko praca ich mieszkańców w mieście, natomiast struktura funkcjonalna oraz przestrzenna ma charakter typowo wiejski), uważam, że ta forma organizacyjno-przestrzenna powinna być w dalszym ciągu badana w ramach geografii wsi.

Bazując na ogólnej teorii systemowej L. von Bertalanffy’ego (1984), przedstawiono konceptualizację systemową w geografii wsi (ryc. 2), z wyróżnieniem trzech podsystemów: **(1) podsystemu uwarunkowań** (z 10 uwarunkowaniami: 1 – lokalizacyjne, 2 – historyczne, 3 – użytkowania ziemi, 4 – morfogenetyczne, 5 – ludnościowe, 6 – społeczne, 7 – ekonomiczne, 8 – innowacyjne, 9 – kulturowe i 10 – planistyczne); **(2) podsystemu funkcjonalno-strukturalnego** (z 10 polami badawczymi: R – rolnictwo, L – leśnictwo, P – przemysł i górnictwo, T – turystyka i rekreacja, M – mieszkalnictwo, U – usługi, K – komunikacja, S – infrastruktura, O – ochrona środowiska i W – wielofunkcyjność) oraz **(3) podsystemu strategicznego** (z 7 scenariuszami: I – sukcesu, II – umiarkowanego rozwoju, III – stagnacji, IV – recesji, V – peryferyzacji, VI – depresji i VII – zaniku). Konceptualny model badania wsi umożliwia, obok tradycyjnego, także podejście innowacyjne, uwzględniające m.in.: kreatywność, konkurencyjność, przedsiębiorczość społeczności wiejskiej, aktywność władz samorządowych, alternatywne źródła dochodów, geografie klastrów innowacyjności itp. Zaproponowane scenariusze (sukcesu, rozwoju, depresji itd.) pozwalają na stwierdzenie, że przyszłość polskiej wsi (do 2050 r.) będzie rozwijała się w sposób bardziej zróżnicowany niż obecnie, zarówno w sensie problemowym (funkcjonalno-strukturalnym), jak i przestrzennym.

Literatura

- Bański J.**, 2002, *Geografia wsi – nową dyscypliną badawczą polskiej geografii*, Przegląd Geograficzny, 74 (3), s. 367–379.
- Bański J.**, 2003, *Pozarolniczy rozwój gospodarczy na obszarach wiejskich w Polsce*, Przegląd Geograficzny, 75, 2, s. 385–401.
- Bański J.**, 2005, *Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 9, PTG, IGIPIZ PAN, Warszawa.
- Bański J.**, 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.
- Bański J.**, 2007, *Geografia rolnictwa Polski*, PWE, Warszawa.
- Bański J.**, 2008, *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego*, Studia Obszarów Wiejskich, 14, PTG, IGIPIZ PAN, Warszawa.
- Bański J.**, 2010, *Stan krytyczny polskiej geografii – krytyka stanu*, Przegląd Geograficzny, 82, 3, s. 401–416.
- Bański J.**, 2012, *Problematyka definicji i zasięgu przestrzennego obszarów wiejskich i stref podmiejskich*, Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum, 11 (3), Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn, s. 5–15.
- Bański J.**, 2013a, *Polska wieś w perspektywie 2050 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 33, PTG, IGIPIZ PAN, Warszawa.

- Bański J.** (red.), 2009, *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 r.*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J.** (red.), 2013b, *Polska wieś w perspektywie długookresowej – ujęcie regionalne*, Studia Obszarów Wiejskich, 31, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., Rydz E.** (red.) 2002, *Spoleczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., Stola W.**, 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 3, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bednarek-Szczepeńska M.**, 2013, *Wiejski kapitał społeczny we współczesnej Polsce. Przegląd badań i uwagi metodyczne*, [w:] M. Wójcik (red.), *Koncepcje i problemy badawcze w geografii wsi*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 13, s. 19–40.
- Bertalanffy von L.**, 1984, *Ogólna teoria systemów. Podstawy, rozwój, zastosowanie*, PWN, Warszawa.
- Biczkowski M.**, 2013, *Przestrzenna alokacja wsparcia finansowego z instrumentów wspólnej polityki rolnej i ich wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich*, [w:] M. Wójcik (red.), *Koncepcje i problemy badawcze w geografii wsi*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 13, Łódź, s. 93–114.
- Biegajło W.**, 1973, *Typologia rolnictwa na przykładzie województwa białostockiego*, Prace Geograficzne, 100, IG PAN, Warszawa.
- Chilczuk M.**, 1970, *Osadnictwo wiejskie Polski. Formy i układy przestrzenne*, Instytut Podstawowych Problemów Planowania Przestrzennego Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Chojnicki Z.**, 1996, *Geografia społeczno-ekonomiczna wobec transformacji systemowej w Polsce*, Przegląd Geograficzny, 68, 1–2, s. 19–29.
- Chojnicki Z.**, 1999, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Chojnicki Z.**, 2011, *Model empiryczno-naukowy geografii*, [w:] A. Kostrzewski, W. Maik, R. Brudnicki (red.), *Geografia wobec problemów współczesności*, 5 Forum Geografów Polskich, Wyższa Szkoła Gospodarki, Bydgoszcz, s. 9–34.
- Christaller W.**, 1933, *Die Zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena.
- Churski P.**, 2008, *Czynniki rozwoju regionalnego i polityka regionalna w Polsce w okresie integracji z UE*, Wydawnictwo UAM, Poznań.
- Cioł S., Dobrowolska-Kaniewska H.**, 2009, *Polityka innowacyjna a potencjał innowacyjny. Przykład Dolnego Śląska*, Rozprawy Naukowe IGiRR, 7, Wrocław.
- Cymerman R., Falkowski J., Hopfer R.**, 1992, *Krajobrazy wiejskie (Klasyfikacja i kształtowanie)*, Wydawnictwo ART, Olsztyn.
- Czapiewski K.**, 2004, *Wyposażenie infrastrukturalne i potencjał gospodarczy obszarów wiejskich a pozarolnicze funkcje gmin*, [w:] E. Pałka (red.), 2004, *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 5, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Czapiewski K., Janc K.**, 2009, *Przestrzenne zróżnicowanie poziomu wykształcenia rolników. Europa – Polska – Mazowsze* [w:] E. Rydz, R. Rudnicki (red.), *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 17, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 21–32.
- Czapiewski K.Ł., Kulikowski R., Bański J., Bednarek-Szczepeńska M., Mazur M., Ferenc M.**, 2012, *Wykorzystanie ICT w rolnictwie Mazowsza – ujęcie przestrzenne*, Studia Obszarów Wiejskich, 30, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Czapiewski K., Kulikowski R.**, red., 2005, *Dorobek naukowy geografii rolnictwa w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 7, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.

- Dobrowolska M.**, 1953, *Przedmiot i metoda badań geografii historycznej*, Przegląd Geograficzny, 25, 1, s. 57–77.
- Domański B.**, 2001, *Kapitał zagraniczny w przemyśle Polski*, IGiPZ UJ, Kraków.
- Dziegieć E.**, 1987, *Przemiany osadnictwa wiejskiego pod wpływem turystyki i wypoczynku w świetle literatury*, Acta Universitatis Lodziensis, Turyzm, 3.
- Dziewoński K.**, 1990, *Koncepcje i metody badawcze z dziedziny osadnictwa*, Prace Geograficzne, 154, Wrocław.
- European Commission Innovation in the national strategic reference frameworks*, 2006, Working document of the Directorate General for Regional Policy, Brussels.
- European Innovation Scoreboard*, 2008, Brussels.
- Falkowski J.**, 1984, Rolnictwo i leśnictwo, (w:) R. Galon (red.), Województwo toruńskie, przyroda–ludność–osadnictwo–gospodarka, PWN, Warszawa, s. 363–407.
- Falkowski J.**, 1993, *Przekształcenia funkcjonalno-strukturalne i przestrzenne obszarów wiejskich Polski (ujęcie diagnostyczno-modelowe)*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Falkowski J.**, 2000, *Refleksje nad stanem obecnym i przyszłością geografii*, [w:] B. Kortus, A. Jackowski, K. Krzemień (red.), *Nauki geograficzne w poszukiwaniu prawdy o ziemi i człowieku*, 5, Instytut Geografii UJ, Kraków, s. 169–176.
- Falkowski J.**, 2006, *Ziemia lubawska – środowisko, historia, osadnictwo, społeczeństwo, gospodarka*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Falkowski J.**, 2009, *Przekształcenia funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich w strefach podmiejskich obszarów metropolitalnych Polski*, Studia Obszarów Wiejskich, 18, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 49–69.
- Falkowski J.**, 2014a, *Wielofunkcyjność i próba wyróżnienia funkcjonalno-gospodarczych typów krajobrazu wiejskiego Polski*, Studia Obszarów Wiejskich, 35, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 9–28.
- Falkowski J.**, 2014b, *Tradycyjne i innowacyjne kierunki polskich badań geograficzno-rolniczych oraz ich miejsce w geografii*, Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna, 26, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 9–25.
- Falkowski J., Biczkowski M.**, 2002, *Poziom wykształcenia ludności wiejskiej województwa kujawsko-pomorskiego*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Falkowski J., Kluba M.**, 2012, *Rolnicze i pozarolnicze formy zagospodarowania obszarów wiejskich w województwie kujawsko-pomorskim*, Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum, 11 (3), Olsztyn, s. 43–61.
- Falkowski J., Koziej U.**, 1969, *Zakres i metody badań środowiska geograficznego w planowaniu regionalnym*, Przegląd Geograficzny, 41 (2), s. 267–280.
- Falkowski J., Rydz E.** (red.), 1996, *Wielofunkcyjna gospodarka na obszarach wiejskich (ze szczególnym uwzględnieniem Pomorza Środkowego)*, XIII Ogólnopolskie Seminarium Geograficzno-Rolnicze, PTG, Wydawnictwo Uczelniane WSP, Słupsk.
- Feltynowski M.**, 2013, *Wykorzystanie baz danych systemu informacji oświatowej do oceny poziomu dostępności szkół na obszarach wiejskich Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego*, Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 13, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 153–163.
- Findeisen W.** (red.), 1985, *Analiza systemowa – podstawy i metodologia*, PWN, Warszawa.
- Galon R.**, 1964, *Podstawy fizjograficzne rolnictwa województwa bydgoskiego*, Przegląd Geograficzny, 36 (1), s. 37–54.

- Gałczyńska B., Kulikowski R.**, 1986, *Poziom wykształcenia zatrudnionych w rolnictwie indywidualnym a efekty produkcyjne*, Przegląd Geograficzny, 58, 4, s. 783–794.
- Gierańczyk W., Kluba M.**, (red.) 2008, *Problemy i metody oceny kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 13, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Gierszewska G., Romanowska M.**, 2009, *Analiza strategiczna przedsiębiorstwa*, PWE, Warszawa.
- Głębocki B.** (red.), 2014, *Zróżnicowanie przestrzenne rolnictwa. Powszechny Spis Rolny 2010*, Wydawnictwo GUS, Warszawa.
- Górz B.**, 2002, *Współczesne przemiany na obszarach wiejskich Podhala*, Przegląd Geograficzny, 74,3, s. 451–468.
- Grykień S.**, 2009, *Gospodarka leśna w powiecie kłodzkim z uwzględnieniem unijnych programów wspierających zalesienia gruntów rolnych*, [w:] E. Rydz, R. Rudnicki (red.), *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 17, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 75–85.
- Isard W.**, 1965, *Metody analizy regionalnej*, PWE, Warszawa.
- Jackowski A.**, 1991, *Zarys geografii pielgrzymek*, Kraków.
- Jackowski A.** (red.), 2004, *Encyklopedia szkolna – Geografia*, Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków.
- Jasiulewicz M.**, 2012, *Możliwości aktywizacji obszarów wiejskich przez agroturystykę oraz produkcję surowców energetycznych w rolnictwie w subregionie koszalińskim*, Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum, 11 (3), s. 89–96.
- Jezierska-Thöle A.**, 2000, *Nowe funkcje zespołów dworskich w osadnictwie wiejskim w regionie toruńskim*, AUNC, Geografia, 30, UMK Toruń, s. 175–190.
- Jezierska-Thöle A., Biczkowski M.** (red.) 2014, *Zintegrowany rozwój obszarów wiejskich w świetle polityki Unii Europejskiej*, t. 2, *Wielofunkcyjność obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Kaczmarek U., Matykowski R.**, 1990, *Typy struktur społeczno-ekonomicznych ludności wiejskiej w Polsce (w ujęciu wojewódzkim)*, Sprawozdania PTPN za 1988 r., Poznań.
- Kiełczewska-Zaleska M.**, 1965, *O typach osiedli wiejskich w Polsce i planie ich przebudowy*, Przegląd Geograficzny, 37, 3, s. 457–480.
- Kiełczewska-Zaleska M.**, 1976, *Geografia osadnictwa*, PWN, Warszawa.
- Kołodziejczak A.** 2013, *Przyszłość obszarów wiejskich w Wielkopolsce – możliwe scenariusze*, [w:] J. Bański (red.), *Polska wieś w perspektywie długookresowej – ujęcie regionalne*, Studia Obszarów Wiejskich, 31, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 143–152.
- Kołodziejczyk D.**, 2009, *Przestrzenne zróżnicowanie infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich*, [w:] E. Rydz, R. Rudnicki (red.), *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 17, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 131–140.
- Korcelli-Olejniczak E.**, 2012, *Region metropolitalny – pojęcie, struktura, przestrzeń, dynamika*, Prace Geograficzne, 235, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kondracki J.**, 2002, *Geografia regionalna Polski*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Kostrowicki J.**, 1966, *Zdjęcie użytkowania ziemi i jego przydatność praktyczna*, Biuletyn KPZK PAN, 42, Warszawa, s. 211–217.
- Kostrowicki J.**, 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, Przegląd Geograficzny, 48 (4), s. 601–611.
- Kostrowicki J.**, 1982, *Systemy użytkowania ziemi. Próba klasyfikacji*, Przegląd Geograficzny, 54, 4, s. 399–426.
- Kostrowicki J.**, (red.) 1978, *Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski 1950–1970*, Prace Geograficzne, 127, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.

- Kostrowicki J., Kulikowski R.**, 1971, *Przełądowe zdjęcie użytkowania ziemi*, Dokumentacja Geograficzna, 2, Warszawa.
- Kostrzewski A., Maik W., Brudnicki R.** (red.), 2011, *Funkcje poznawcze i praktyczne geografii* (5 Forum Geografów Polskich – Geografia wobec problemów współczesności), Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki, Bydgoszcz.
- Kozłowski S.**, 2001, *Rola obszarów chronionych i koncepcji przestrzennego zagospodarowania terenów wiejskich*, Biuletyn KPZK PAN, 198, Warszawa.
- Krukowski K.**, 2003, *Bilans strategiczny jako narzędzie oceny potencjału rozwojowego gminy wiejskiej*, [w:] A. Klasik (red.), *Zarządzanie rozwojem lokalnym i regionalnym w kontekście integracji europejskiej*, Biuletyn KPZK PAN, 208, Warszawa, s. 121–130.
- Kukliński A.**, 2005, *Gospodarka oparta na wiedzy (GOW) jako nowy paradygmat trwałego rozwoju*, Warszawa-Nowy Sącz.
- Kukliński A., Pawłowska K.** (red.), 1998, *Innowacja – edukacja – rozwój regionalny*. Wydawnictwo WSB, Nowy Sącz.
- Kulikowski R.**, 2013, *Produkcja i towarowość rolnictwa w Polsce. Przemiany i zróżnicowania przestrzenne po II wojnie światowej*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kurowska K., Gwiazdzińska-Goraj M.** (red.), 2012, *Planowanie rozwoju przestrzeni wiejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 29, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kwiatkowska E.**, 1963, *Osadnictwo wiejskie ziemi dobrzyńskiej w świetle planów z XVIII i XIX w. i jego przemiany pod wpływem uwłaszczenia i parcelacji*, Studia Societatis Scientiarum Torunensis, Sec. C (Geographia et Geologia), IV/3, Toruń.
- Leszczycy S.**, 1977, *Geografia a planowanie przestrzenne i ochrona środowiska*, PWN, Warszawa.
- Li L., Kozhikode R.K.**, 2009, *Developing new innovation models: Shifts in the innovation landscapes in emerging economies and implications for global R&D management*. Journal of International Management, 15, s. 323–339.
- Lijewski T.**, 1967, *Dojazdy do pracy w Polsce*, PWN, Warszawa.
- Lisowski A.**, 2008, *Stan i perspektywy rozwoju geografii społecznej w Polsce*, [w:] S. Liszewski, J. Łoboda, W. Maik (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Lisowski A.**, 2012, *O miejscu geografii społeczno-ekonomicznej w geografii i systemie nauki*, Przegląd Geograficzny, 84 (2), s. 171–198.
- Liszewski S.**, 1995, *Przestrzeń turystyczna*, Turyzm, 5 (2), s. 87–103.
- Liszewski S.**, 2008, *Stan i perspektywy rozwoju geografii turystyki w Polsce*, [w:] S. Liszewski, J. Łoboda, W. Maik (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Liszewski S., Łoboda J., Maik W.** (red.), 2008, *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Maik W.**, 2008, *Aktualne problemy rozwoju geografii w świetle jedności i tożsamości dyscypliny*, [w:] Liszewski S., Łoboda J., Maik W. (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 27–38.
- Maik W.**, 2012, *Podstawy teoretyczno-metodologiczne studiów geograficzno-miejskich. Studium z metodologii geografii miast*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz.
- Maik W., Rembowska K., Suliborski A.** (red.), 2005, *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie. Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, t. 1, ŁTN, Łódź.
- Marszał T.** (red.), 2001, *Polska geografia przemysłu i budownictwa w XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.

- Matykowski R.**, 2002, *Problemy i metody badawcze geografii elektoralfnej*, [w:] H. Rogacki (red.), *Możliwości i ograniczenia zastosowań metod badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 243–252.
- Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju 2030*, 2011, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Namysłowski J.**, 1980, *Główne ośrodki codziennych dojazdów i wyjazdów w Polsce*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Pahl R.**, 1965, *Class and community in English commuter villages*. *Sociologia Ruralis* 5, s. 5–23.
- Pałka E.**, (red.) 2004, *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 5, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Polna M.**, 2003, *Funkcje produkcyjne lasów województwa wielkopolskiego*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Raport o rozwoju społecznym Polska 2000. Rozwój obszarów wiejskich*, 2000, UNDP, Warszawa.
- Rembowska K.**, 2002, *Kultura w tradycji i we współczesnych nurtach badań geograficznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Richling A.**, 2008, *Jedność geografii jako podstawowy warunek dyscypliny*, [w:] S. Liszewski, J. Łoboda, W. Maik (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce*, Komitet Nauk Geograficznych PAN, Wyższa Szkoła Gospodarki, Bydgoszcz, s. 39–42.
- Richling A., Solon J.**, 2002, *Ekologia krajobrazu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Rudnicki R.**, 2013, *Zróżnicowanie przestrzenne absorpcji funduszy Unii Europejskiej w rolnictwie polskim jako problem badawczy i aplikacyjny*, [w:] M. Wójcik (red.), *Koncepcje i problemy badawcze w geografii wsi*, *Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 13, Łódź, s. 71–92.
- Runge J.**, 2006, *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Rydz E., Rudnicki R.** (red.), 2009, *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 17, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Rykiel Z.**, 2001, *Główne nurty filozoficzne, teoretyczne i metodologiczne w teorii regionu społeczno-ekonomicznego*, [w:] H. Rogacki (red.), *Koncepcje teoretyczne badań geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 49–60.
- Stasiak A.** (red.), 1983, *Wieś Polska 2000 (II)*, *Biuletyn KPZK PAN*, 122, Warszawa.
- Stasiak A.** (red.), 2000, *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską*, *Studia KPZK PAN*, 60, Warszawa.
- Stoła W.**, 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, *Prace Habilitacyjne*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa.
- Stoła W.**, 2002, *Niektóre problemy rozwoju obszarów wiejskich*, *Przegląd Geograficzny*, 74, 3, s. 357–365.
- Stoła W.**, 2004a, *Regionalne zróżnicowanie struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich Polski*, [w:] J. Bański (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 6, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 9–20.
- Stoła W.**, 2004b, *Struktura przestrzenna rolnictwa i leśnictwa*, [w:] I. Fierla (red.), *Geografia gospodarcza Polski*, PWE, Warszawa, s. 155–245.
- Strykiewicz T.**, 2008, *Stan i perspektywy rozwoju geografii ekonomicznej w Polsce. Geografia przemysłu*, [w:] S. Liszewski, J. Łoboda, W. Maik (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce*, Wydawnictwo Uczelniane WSG, Bydgoszcz, s. 150–155.

- Suliborski A.**, 1985, *Delimitacja strefy podmiejskiej Łodzi. Analiza pojęć i założeń metodologicznych*, [w:] L. Straszewicz (red.), *Pojęcia i metody badań strefy podmiejskiej*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica, 5, s. 213–229.
- Szczęśny R.**, 1963, *Kierunki produkcji rolniczej w Polsce w 1938 i 1958 r.*, Warszawa, maszynopis.
- Szulc H.**, 1988, *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, Prace Geograficzne, 149, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Szulc H.**, 2002, *Atlas historyczny wsi w Polsce*, Wydawnictwo IGiPZ PAN, Warszawa.
- Szymańska D.**, 2009, *Geografia osadnictwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Taylor Z.**, 2008, *Stan i perspektywy rozwoju geografii ekonomicznej w Polsce. Geografia komunikacji*, [w:] S. Liszewski, J. Łoboda, W. Maik (red.), *Stan i perspektywy rozwoju geografii w Polsce. Raport z prac Komitetu Nauk Geograficznych PAN w kadencji 2003–2006*, Komitet Nauk Geograficznych PAN, Warszawa, s. 156–165.
- Thünen J.H. von**, 1826, *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationaloekonomie*, Jena Verlag.
- Tkocz J.**, 1998, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Werner P.**, 2003, *Geograficzne uwarunkowania rozwoju infrastruktury społeczeństwa informacyjnego w Polsce*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Wesołowska M.**, 2005, *Rozwój budownictwa mieszkaniowego na obszarach wiejskich woj. lubelskiego w okresie transformacji*, praca doktorska, UMCS Lublin.
- Widacki W.**, 2005, *O geografii w XXI wieku*, [w:] J. Jania, T.A. Jankowski (red.), *Wpływ nauk geograficznych na proces kształcenia społeczeństwa oraz promocję wiedzy geograficznej w Polsce*, 2 Forum Geografów Polskich, Komitet Nauk Geograficznych PAN, Wydział Nauk o Ziemi UŚ, Sosnowiec, s. 60–64.
- Wieloński A.**, 2000, *Geografia przemysłu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Wiener N.**, 1961, *Cybernetyka i społeczeństwo*, KiW, Warszawa.
- Wojnicka E.**, 2002, *Rola klastrów innowacyjnych w UE*, Wspólnoty Europejskie, 5.
- Wójcik G.**, 2011, *Znaczenie i uwarunkowania innowacyjności obszarów wiejskich w Polsce*. Wiadomości Zootechniczne, XLIX, 1, s. 161–168.
- Wójcik M.**, 2008, *Przemiany społeczno-gospodarcze wsi aglomeracji łódzkiej w okresie transformacji ustrojowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wójcik M.**, 2012, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmian podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wójcik M.**, 2013a, *Geografia wsi w Polsce. Ewolucja koncepcji i problemów badawczych*, [w:] M. Wójcik (red.), *Koncepcje i problemy badawcze w geografii wsi*, Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Geographica Socio-Oeconomica, 13, Łódź, s. 3–17.
- Wójcik M.**, 2013b, *Przemiany społeczno-przestrzenne osiedli wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zaborowski B.**, 1934, *Uwagi o typach planów wsi na Pomorzu*, Wydawnictwa Instytutu Bałtyckiego, Toruń.

Summary

In the recent years, there has been an ongoing discussion concerning the role and position of socio-economic geography in the system of geographical sciences. This article is an attempt to determine the these qualities, in particular the definition of rural geography. The author focuses on the triple structure of rural research: village, rural area and suburban area (rural-urban continuum). In the geographical literature, there may be mentioned at least three conceptual models of rural studies: functional, systemic and humanistic. In systemic conceptualization of rural research there are three subsystems: I – conditions, II – structural-functional and III – strategic (Fig. 2). Subsystem of conditions (I) has 10 research fields: (1) location, (2) historical background, (3) land use, (4) morphogenetic forms, (5) demographic processes, (6) social phenomena, (7) economic effects (8) innovation conditions (9) cultural heritage, (10) planning conditions. Functional-structural subsystem (II) has also 10 research fields: R – agriculture, L – forestry, P – industry and mining, T – tourism and recreation, M – housing, U – services, K – communication, S – social and technical infrastructure, O – environmental protection and W – multifunctionality. Strategic subsystem (III) considers a variety of scenarios: success, moderate development, stagnation, recession, peripheralization, depression and decay scenario (I-VII), as an effect of optimal use (or disuse) sphere of nature, socio-demographic, economic and infrastructure, at the local, regional, national and global dimension.